

tis) major non potest a minori judicari, ita nec colligari: quia rarum (*Zos. cap. 1, ep. 1*) est omne, quod magnum est. Portamus onera omnium (*Siricius ep. 1*) qui gravantur, quinimo hæc portat in nobis beatus apostolus Petrus, cujus vice fungimur legatione, et cujus regula informamur, quatenus ejus

A fulti auxilio ab omnibus nunc et in perpetuum tuamur adversis. Data Kalendis Novembris, Feliciano et (1) Maximiano viris clarissimis consulibus.

(1) Titiano corrigendum ad eoque anno 237, unde patet dolus fabricatoris.

ANNO DOMINI CCCLXII—CCCLXXII.

C. F. MARIUS VICTORINUS

ET

CANDIDUS ARIANUS.

(*Galland. Bibl. p. vii-ix; 133, 199; Maii Coll. t. iii, part. ii, p. 1-163.*)

PROLEGOMENA.

NOTITIA

DE VICTORINO AFRO.

I. C. Fabius Marius Victorinus V. C. natione Afer, teste sancto Hieronymo (1), Romæ sub Constantio principe rhetoricam docuit, et in extrema senectute Christi fidem suscepit: quod quidem haud diu ante annum ccclxii, quo Julianus apostata rerum potiebatur, contigisse videtur. Sanctus enim Augustinus Deum alloquens, de Victorino hæc habet (2): « Imperatoris Juliani temporibus lege data prohibiti sunt Christiani docere litteraturam et oratoriam: quam legem ille (Victorinus) amplexus, loquacem scholarum deserere maluit, quam verbum tum quo linguas infantium facis disertas. » Magna porro eloquentiæ laude ac disciplinarum studio ipsum adeo claruisse, ut statuam in foro Trajani meruerit, testatur Doctor maximus (3). Qua de re Deum iterum alloquentem Augustinum audire præstat (4): « Ille, inquit, doctissimus senex, et omnium doctrinarum liberalium peritissimus, quippe philosophorum tam multa legerat et dijudicaverat et dilucidaverat, doctor tot nobilium senatorum, qui etiam ob insigne præclari magisterii statuam in Romano foro meraerat et acceperat, usque ad illam ætatem venerator idolorum... non erubuit esse puer Christi tui, et infans fontis tui, subiecto collo ad humilitatis jugum, et edomita fronte ad crucis opprobrium. » Nonnullisque interjectis ista subdit sanctus Doctor: *Legebatur sanctam scripturam, omnesque christianas litteras investigabat studiosissime et perscrutabatur.* Qua demum sacra subactus lectione Christo nomen dedit: ut propterea mitius accipienda videantur ea sancti Hieronymi verba, quibus ait (5) quod Victorinus occupatus eruditione sæcularium litterarum, scripturas omnino sanctas ignoraverit.

II. Quamdiu vero post fidem susceptam circa an-

(1) *Hieron. lib. de Vir. illustr. cap. 101.*

(2) *Aug. Confess. lib. viii, cap. 5, n° 10.*

(3) *Hieron. in Chron. ad ann. 2370.*

(4) *Aug. l. c. cap. 2, num. 3 et 4.*

(5) *Hieron. præfat. ad comment. in Epist. ad Gal.*

B num Christi ccclx, aut ccclxi superstes fuerit tantus vir, non est adeo exploratum, ut quidquam certi statui possit. Verum si attendantur ejus litterarum monumenta quæ superant, cum contra Manichæos tum adversus Arianos exarata, nec non commentarios in Apostolum quos memorat et legit sanctus Hieronymus (1), quosque etiamnum delitescere mss. in Herivallensi codice testatur Sirmondus (2): hinc demum jure colligas, Victorinum, senem licet ad Christum conversum, neque vires neque ingenium defecisse, adeoque post annum ccclx, aut insequentem diutius adhuc in vita fuisse, quo christianis dogmatis addiscendis sedulo incumbens, pro fide ac religione tot ac tanta perscriberet. In hanc autem sententiam eo in primis adducor, quod idem sanctus Hieronymus apologiam contexens pro suis libris adversus Jovinianum quam Pammachio inscripsit, hæc habet: *Si id ipsum virgo putatur et nupta, cur piaculum vocis hujus Romæ Victorinus audire non potuit? Haud equidem ignoro, locum istum Hieronymianum fuisse primum a Martiano immutatum (3), qui omissa Victorini nomine, ita rescripsit: Roma audire non potuit? Neque aliter Vallarsius, editorem Benedictinum deinceps secutus (4). Editi tamen priores, Erasmi præcæteris (5) et Mariani Victorii (6), quibus adstipulantur mss. non pauci, lectionem constanter exhibent quæ Victorini nomen retinet, nobis modo prolata: ut proinde non temere rejicienda videatur. Hac itaque vetere lectione semel admissa et mss. auctoritate firmata, in vivis adhuc egerit Victorinus anno ccclxxxii. Constat namque inter eruditos, Jovinianum hæreticum quem Hieronymus eo loci per-*

(1) *Hieron. ll. cc.*

(2) *Sirm. opp. tom. 1, pag. 345, § 5.*

(3) *Martian. edit. Hieron. opp. tom. iv, epist. xxx, pag. 229.*

(4) *Vallars. Hieron. opp. tom. 1, epist. xlviii, pag. 210.*

(5) *Erasm. Hieron. opp. tom. ii, epist. l, p. 101, a.*

(6) *Mar. Vict. Hieron. opp. tom. ii, epist. l, pag. 388, b.*

stringit, non ante eundem annum Romæ substituisse. Sed quo demum exinde anno vitæ clauserit, haud est plane compertum.

III. His ita de anno Victorini emortuali disputatis, jam quantum doctrina valuerit auctor, quove nomine inter Ecclesiæ scriptores locum sortiri meruerit, ex ejus quæ supersunt litterarum monumentis arguendum. Primum itaque in nostram ecclesiasticorum operum Victorini collectione libellos duos stitimus: quorum alter ad *Justinum Manichæum* (quem *Justum* (1) appellat Labbeus, licet alibi (2) et ipse *Justinum* dicat) *contra duo principia Manichæorum, et de vera carne Christi* inscribitur; alter *de verbis Scripturæ: FACTUM EST VESPERE ET MANE, DIES UNUS*. Eos vero ex Herivallensi codice descriptos anno 1630. Parisiis edidit Sirmondus, qui et simul monuit, se in-criptiones efflinxi-se, quibus in ms. libelli carebant. Utrum autem duo isthæc opuscula Victorinum Afrum scriptorem agnoscant dubitat propterea Lauenius (3), quia eorum non meminit Hieronymus. Verum quam elumbe sit argumentum ex Hieronymi silentio ductum, quo nimirum huic vel illi auctori scripta nonnulla abjudicentur, alibi satis superque demonstravimus (4). Præterea, si eorundem opusculorum stylus asper, obscurus, implexus cum ea scribendi ratione conferatur qua utitur auctor in reliquis operibus quæ ab Hieronymo memorata superant adhuc, eorum scriptor enimvero evincitur fuisse Victorinus, ut probe arguit Tillemontius (5). His adde quæ memoriæ tradidit auctor Appendicis ad Isidorum et Ildefonsum (6): *Victorinus episcopus, inquit, composuit et ipse versibus duo opuscula admodum brevia: unum adversus Manichæos, reprobantes veteris testamenti Deum, veramque Christi incarnationem contradicentes: aliud autem adversus Marcionistas, qui duo principia, id est, duos deos fingunt*. Ad quem locum recte Miræus: «Opuscula duo, ait, adversus Manichæos et Marcionistas quæ heic recensentur, videntur esse *Victorini Afri rhetoris*, de quo Hieronymus cap. 101. Victorini porro hujus libellos duos Sirmondus Lutetiæ 1630 publicavit. — Garsias tamen Loaisa putat, duo illa opuscula quæ hoc capite memorantur, esse attribuenda *Victorino rhetori Massiliensi*, de quo Gennadius, cap. 60. Ut ut sit, notet lector Victorinum nostrum hoc capite *episcopum* vocari: quem titulum nec suo Victorino Afro Hieronymus, nec suo Victorino Massiliensi Gennadius tribuit. » Hæc Miræus. Et quidem minus diligenter litteris consignavit anonymus ille auctor Appendicis, quæ de Victorino eo loci prodidit: at satis opportune aliqua saltem ex parte, ad id quod præcipue intendimus comprobandum.

IV. Opuscula duo modo laudata excipit alterum

(1) *Labbe*. Bibl. nov. mss. pag. 24.

(2) *Id.* Dissert. de Script. eccl. tom. II, p. 467.

(3) *Læun.* de Victor. opp. tom. II. part. I, p. 648.

(4) *Prolegom.* ad tom. I Bibl. PP. cap. I, § 12, pag. 22.

(5) *Tillem.* Mem. eccl. tom. X, pag. 405.

(6) Cap. 7, apud *Fabric.* Bibl. eccl. pag. 69.

A ejusdem Victorini *de generatione divini Verbi*, seu *Confutatorium Candidi Ariani ad eundem*. Præmittitur ejusdem Candidi Ariani libellus *de generatione divina*; cui, ut innuimus, suum opposuit Victorinus. Utramque porro opellam anno 1548 Basileæ primus evulgavit cum suis in Genesim et Exodum conceptionibus Jacobus Zieglerus (1). Exinde vero eadem in urbe anno 1555 inter Orthodoxographa reposuit Joannes Heroldus. Medio autem sæculo insequente duum Victorinorum scriptis intexuit Andreas Rivinus. Denique opuscula eadem velut adhuc inedita publici juris fecit Mabillonius (2). Et Victorini quidem integrum edidit vir doctissimus: at Candidi acephalum, quum et magnam partem truncatum: neque enim aliter se habebat codex Augustanus sancti Udalrici, unde ille B utrumque descripsit, mendis præterea quam plurimis obsitus. Ex hac tamen Mabilloniana editione illud commodi accessit, quod opusculi Victorini collatione instituta cum anterioribus editis, non solum haud pauca loca supplevimus, variasque olim corruptas lectiones integritati restituvimus; sed, quod rei caput est, quum antea sive librariorum inscitia, sive potius male compactorum exemplarium vitio, luxata essent plurima, perperam transposita et sæpe inversa; ex Mabilloniano edito ubi recte intercurrunt omnia, suis quæque locis digessimus, ut ex subjectis adnotationibus lector compertum habeat (3).

V. Illud vero animadvertere operæ pretium fuerit, sub finem prædicti libelli *de generatione divini Verbi* Victorinum suorum *de Trinitate* librorum adversus C Arium meminisse. Sic enim ille (4): *Dictum est a nobis sufficienter, ut credo in aliis libris, a quo sit progressio et descensio; regressioque promissi sancti Spiritus declarata est: et de triplici unitate et unali trinitate*. Nonnullisque interjectis: *Sed de iis tribus, inquit, alia nobis oratio*. Verum ex his haud colligas velim, libros *iv de Trinitate* ante hunc libellum absolvisse auctorem evulgasse Victorinum: ut propterea iisdem *iv* libris alter de quo loquimur, subjiciendus esset, adeoque auctoris opera ordine præpostero digesta heic esse, nobis objicias. Ipsemet enim Victorinus hunc scrupulum eximit statim ab initio libri *i*, ubi Candidum Arianum alloquens hæc habet (5): *In primo sermone hujus operis, et multa et fortiora quædam etiam horum, o amice CANDIDE, proposita atque tractata abs te sunt; quæ quamquam ut oportuit dissoluta sunt. cet, Audin'?* *In primo sermone*, inquit. Quibus sane verbis tum Candidi libellum *de generatione divina*, tum suum ejusdem libelli *Confutatorium* satis luculenter innuit auctor. Hinc itaque rite arguendum videtur, Victorinum dum superius ait, *Dictum est a nobis sufficienter, cet.*, suos *iv* libros affectos quidem, sed non confectos indigitasse.

(1) *Ziegl.* Conc. in Gen. et Exod. pag. 252, 257.

(2) *Mabill.* Anal. tom. IV, pag. 155, et pag. I edit. nov.

(3) Vid. infr. pag. 144, not. 6, pag. 145, not. 12, pag. 146, not. 1.

(4) *Victor.* de gener. div. Verb. § 51, inf. p. 150.

(5) *Id.* lib. I, adv. Ar. § I, infr. pag. 152.

VI. Jure itaque modo laudatis opusculis libros IV, A adversus Arium subjecimus, more dialectico scriptos et valde obscuros, judice Hieronymo (1), qui nisi ab eruditis non intelliguntur. His præfixum est Candidi epistolium Victorino inscriptum, cui Arianus ille Arii epistolam ad Eusebium Nicomediensem intexuit, ab Epiphano (2), Theodorito (3) et Nicephoro (4) recitatam. Id vero non agnovisse viros doctos qui veterum Patrum bibliothecas consarcinarunt, est quod miremur; eandem scilicet epistolam libris IV Victorini præmittentes quidem, sed nulla distinctione neque ulli certo auctori tribuentes. Hanc autem Arianam epistolam ab amico suo Candido postulasse ipsummet Victorinum, et quo consilio postulasse, ex eodem comperimus. Sic enim ille Candidum suum allocutus (5): *Quæ proposita atque tractata abs te sunt (o amice Candide) quamquam ut oportuit dissolvi sunt; tamen idcirco ista ex eorum epistolis audire volumus; ut dum hæc omni confutatione vincimus, illa quoque ex istorum confutatione vincamus.* Cæterum admonere nostra interest, in horum IV librorum inscriptione ac in præcedentis *Confutatorii* titulo, secutos nos fuisse veteres editos, in quibus Victorinus *Vir Consularis*, ab re tamen, dicitur; quum mss. siglæ V. C. reddendæ agnoscantur *Vir Clarissimus*, neutiquam vero *Consularis*, ut recte advertit Tillemontius (6). Atque ita sane cum in fronte collectionis operum ejusdem auctoris, tum etiam alibi nosmet ipsi rescripsimus. Neque vero heic omittendum quod admonuit Brasichellensis (7), caute nimirum hosce libros esse legendos, in quibus nonnulla duriuscula minusque ad catholicam regulam expensa reperire est, quorumque auctorem, ut ait Petavius (8), *σχοτιών* non minori jure, quam Heraclitum illum, cognominare possis. Verum in hanc sententiam legas maxime velim, quæ ad Marium Victorinum ab ejusdem Petavii censura vindicandum litteris tradiderunt viri docti, qui S. Zenonis Veronensis episcopi Sermones eruditè dissertationibus illustrarunt (9). Cæterum nemo inficias ierit, exemplaria edita mendis passim fœdata circumferri, nonnisi alicujus vetustioris codicis tollenda, cujusmodi est ille Claromontanus septingentorum annorum, cujus meminit Simonius (10): cui tamen nialo mœderi studens qui primus eos libros evulgavit, aliquot emendationes margini adlevit, quas ad limbum pro more nostro subjecimus, D pauculis etiam nostris intextis. De potioribus vero Novi Fœderis locis a Victorino excitatis, præter lau-

datum Simonium, plura dabit Joannes Millius (1).

VII. Jam vero de tempore quo scripti fuere iidem libri adversus Arium, ab ipso Victorino erudimur. In iis enim loquens de concilio Nicæno (2): *Probatum* illud, ait, *ab imperatore* (Constantino) *imperatoris nostri* (Constantii) *patre*. Eos itaque libros scribebat auctor, dum etiamnum rerum potiebatur Constantius; sub quo item principe ipsum adhuc ethnicum claruisse, superius ex Hieronymo intelleximus. Quin et aliam temporis notationem signat ibidem Victorinus, ubi rursus concilii Nicæni mentionem injiciens, illud *ante XL annos* celebratum tradit (3). Quum autem idem concilium habitum fuerit anno CCCXXV, hæc igitur litteris consignabat auctor anno CCLXXV, imperante Valentiniano, si rectam annorum rationem inierit. Utrumque porro Victorini locum probe animadvertit Baronius, qui de posteriore verba faciens (4): « Annorum XL numerum, inquit, si quis velit ad exactum referre calculum, dicendum esset Victorinum nonnisi Domini anno sexagesimo quinto post trecentimum eos libros scripsisse, quo expletur numerus ille quadragenarius a dicto Nicæno concilio. Quamobrem sic ipse expressisse numerum illum intelligi posse videtur, non ut ea obiter tractans certum volnerit annorum numerum consignasse, sed quod post tertium annorum denarium quartum jam volveretur. » Hæc vir summus. Aliter tamen censet Gothofredus (5); qui Victorini verba, *ante XL annos*, tantum abesse putat, deductionem, seu *minorem quadagesimo* numerum significant, ut contra etiam ulteriorem suadeant. Qua de re nonnulla observat Tillemontius (6): qui tamen laboris impatiens, Victorini locum a Baronio excitatum consulere haud sustinuit. Sic enim ait: « Pour le premier livre sur la Trinité d'où Baronius le cite, il est trop long pour les y chercher (ces 40 ans) » Cæterum monendus heic est lector, probam Victorini lectionem, *ante XL annos* exstare in una *Hæreseologia* Joannis Heroldi (7), ubi occurrunt libri IV ejusdem auctoris adversus Arium; qua ex editione illam hauserit Baronius: nam cæteræ quæ insecutæ sunt in duabus veterum Patrum bibliothecis parisiensibus (8) mendose leguntur *ante II annos*; quem quidem numerum litteris sic expressum *undecim*, exhibet quoque postrema Lugdunensis (9); quemadmodum et nostra (10), ad eas videlicet editiones exacta, quod tum *Hæreseologia* Heroldi ad manus non esset: ubi propterea restitu-

(1) Hieron. de Vir. illustr. cap. 101.

(2) Epiph. Hæc. 69, § 6.

(3) Theodor. Hist. eccl. lib. I, cap. 5.

(4) Niceph. Hist. eccl. lib. VIII, cap. 9.

(5) Vict. lib. I adv. Ar. § 4.

(6) Tillem. Mem. eccl. tom. X, p. 401, not. 4.

(7) Brasich. Index libror. expurg. tom. I, pag. 121.

(8) Petav. de Trinit. lib. I cap. 5, pag. 50 et 105.

(9) Bellerin. ad S. Zenon. Dissert. II cap. 4, § 8, pag. 85.

(10) Simon. Critiq. de la Bibl. des aut. eccl., tom. I, p. 64.

(1) Mill. Prolegom. ad N. Testam. Gr. pag. 74. num. 778.

(2) Victor. lib. II adv. Ar. § 9, in fin.

(3) Id., ibid., lib. I, § 28.

(4) Baron. ad ann. 362, § 301.

(5) Gothofr. Cod. Theod. Tom. VI, part. I, pag. 275 edit. nov., al. 251.

(6) Tillem. Mem. eccl. tom. X, pag. 799, not. 4, sur S. Simplicien.

(7) Hæres. Herold. pag. 186 edit. Basil. 1556.

(8) Bibl. PP. Paris. ann. 1624 et 1644, tom. IV, part. I, pag. 198, b.

(9) Bibl. PP. Lugd. tom. IV, p. 261, h.

(10) Bibl. PP. Ven. tom. VIII, pag. 162, d.

duus numerus XL, qui caligantibus oculis facili lapsu in XI perverti potuit; ex quo deinceps manavit numerus ille arabicus 44 et alter undecim syllabatum exaratus. Sed ut in viam regrediamur, illud præterea de hoc Victorini opere animadvertendum fuerit, librum I fortasse desinere cum professione fidei quæ extat cap. XLVII, clauditurque his verbis: *Gratia et pax a Deo patre et filio ejus Jesu Christo Domino nostro, sic ista confitenti in omnia sæcula sæculorum.* Atque hujusmodi conjectura ex iis confirmari posse videtur, quæ habet auctor sub initium cap. 54 ejusdem libri I, ubi sic: *Dictum, inquit, de istis est in LIBRO QUI ANTE ISTUM.* Verum ab editis non discessimus, id tantum annotasse contenti.

VIII. Libris IV adversus Ariam subjicimus opusculum de *ἀποκρίσις* recipiendo, quod jure optimo videtur existimasse laudatus Gothofredus, nihil aliud esse quam Epitomen prædictorum IV librorum, posterius proinde ab auctore scriptum; quod tamen in antea vulgatis post Hymnum I perperam collocatur.

A Sequuntur Hymni III de *Trinitate* ametri et anarythmi: caute quidem legendi; in nonnullis enim, judice Launoio (1), interpretem benignum exigunt, ut videre est apud Brasichellensem (2). Ad Carmen vero quod spectat de *septem fratribus Macchabæis*, Victorino nostro antea tributum; illud vero prætermittendum duximus cum viris eruditissimis Joanne a Bosco (3), Barthio (4), Labbeo (5), Oudino (6) et Balleriniis (7); qui complurium codicum mss. auctoritate ducti, carmen illud potius sancto Hilario episcopo Arelatensi, quam Victorino Afro adscribendum existimant.

(1) *Laun.* de Victor. opp. tom. II, part. I, pag. 648.

(2) *Brasich.* Index libr. expurg. tom. I, pag. 122.

(3) *Jo. a Bosco* Bibl. Flor. tom. II, pag. 198.

(4) *Barth.* Advers. III, 25.

(5) *Labbe.* Dissert. de Script. eccl. tom. II, p. 468.

(6) *Oudin.* de Script. eccl. tom. I, pag. 1230.

(7) *Baller.* ad S. Leon. opp. tom. II, pag. 315, num. 4.

MARIUS VICTORINI

LIBER AD JUSTINUM MANICHÆUM

CONTRA

DUO PRINCIPIA MANICHÆORUM, ET DE VERA CARNE CHRISTI.

I. Loqui ei, qui jam olim multa lectione, continui laboris vigiliis indefessis, tenuerit quid ad fidem legis debeat confiteri, errantis est, Justine, sed amantis. Unde ego malui quanti te habeam pandere, et libenter accepi id me apud te laborasse, ut præintelligeres adhuc tibi esse requirendum quod Manichæus, et ut is Andreas actibus eloquitur, atque Thesauro revelavit. Quo ego conventus adtente disquiro vere hæc diceres, necne: diversa contrariaque nobis ab uno esse principio, disserendum habens pro voto, eadem non abnuui respondere. Volo autem, faxis frater, operæ esse pretium hunc laborem. Libellum frequenter relege destinatum, et ipsevolvendo quæ dicuntur altioris inquisitionis secreto penetra vel indaga. Vincit enim verba visus interior, et abditum immensi etiam ipsius mentis suspiciones fastigat et cæcat, quibus cum pie et reverenter quæritur, delectat potius quam terrere intelligitur. Namque homo uterque victurus, cum unum principium esse sanctæ mentis intentio percontatur, caroque hæc nostra, quam abditis cum herbis et graminiibus quæ diligitis, unum eundemque suum ac totius mundi, prout sibi est agere, veneratur auctorem. Admirans autem ego ipse, et obstupescens pertinax tuum consilium, quod carnem oderis, et gramina venereris, nondum scio utrum hæc ab uno an diversis latearis. Quod si ab uno dices, quid incidas vides: si ab altero, incautum est alterius propter alia laudare factorem, suum vero

C propter ea quæ in se sunt arguat et objurget. Sed ne hæc dicendo increpem potius quam respondeam, si moverint, post dicentur: modo accipe quæ quæsisisti.

II. Valere et licere nobis quærere de his quæ ultra nos atque mundum sunt, cum pene ipsi nobis simus incogniti, amens est et insanum, verique periculi ambigere unde et quomodo, vel a quo sis, eum esse te et cum carne haberi non audeas dubitare, videasque perspicue in mundo te degere, et tui conditoris ope, cum ei es tamen obtemperans, liberari: habeasque confessum quod Salvator unus sit, et quod ab uno factore sis paveas confiteri, dividens quidem alterum factorem carnis, animæ alterum conditorem. Dicimus igitur hæc imaginantes quod mundo uterque dominantur, et facturam suam in homine custodiunt: insistens pariter ne dispereat quod de suis regnis quisque perfecit. Respuit hæc sol præclarus, et casta virginitas atque gloriosus siderum chorus, totiusque mundi omnis hæc fabrica refutat atque abjicit, originem sibi a duobus diversis et duobus ingenitis obvenire. Violatur enim profanis sensus nebulis, si tantus splendor fulgoris immensi antiquioribus tenebris atque earum parte consistat. Sic enim contingit ut ex ipsis sol sit, si de duobus principiis omnis mundus ut esset accepit. Plane quia nostrum non est in his intelligentiam detinere, atque in hac sensus peregrinatione consistere, fugimus et horremus eum, cujus etiam ipsi victores sumus, a se esse confiteri. Deni-